

Válaszúton a jeltudomány

Szükséges-e a szemiotika? Ez a kérdés ma már túlhaladottnak tűnik: a szemiotika igazolta létjogosultságát. A jeltudomány elméleti megalapozása viszont újabb és újabb kérdéseket vet föl. Például azt: miben illetékes a jeltudomány? A szemiotikai viták „forró pontja”: a jel jelentésének problémaköre. A szemiotikában, a nyelvelméletben és a rájuk vonatkozó filozófiai reflexiókban e téren ment végbe a legnagyobb változás. Ezeknek a változásoknak a konzekvenciáit gondolja végig Kelemen János a SEMIOTICA folyóirat 1974. november 1-i számában.

A jelentésemélet új eredményeinek következetes végiggondolása igen élesen veti fel például azt a kérdést, hogy mi a szemiotika viszonya a logikához. „Mielőtt a szemiotika olyan tudományággá válna, amely szigorúan csak a saját kutatási területére szorítkozik, olyan diszciplínává kell, hogy alakuljon, melynek van bátorsága mindazzal foglalkozni, ami rá tartozik” — mondja Umberto Eco. A szemiotika gyakorúsodását onnan számíthatjuk tehát, ahol túllépi a kommunikációkutatás tisztán technikai felfogását, és kisajátítja magának az absztrakt-logikai gondolkodás monopóliumának tekintett problémákat. Nem mint egyedül rá tartozókat, de mindenképpen mint rá is tartozókat.

Ma már bizonyosnak látszik, hogy a szemiotika fogalmi apparátusát társadalmi problémák vizsgálatában is fel tudjuk használni. Maga Umberto Eco egyenesen azt vallja, hogy szó sem lehet politikai semlegességről, ha vizsgálódása során a szemiotikus a társadalom alapvető kérdéseivel találja magát szembe. Vizsgálható-e egy város (pl. Párizs) modern szimbólumrendszere önmagában? Rákérdezhetünk-e a társadalmi tér jeleinek jelentésére úgy, hogy azt kiszakítjuk az 1968-as diákmozgalmak összefüggéséből?

Persze valaki erre azt mondhatja, hogy mindezzel együtt a szemiotika mégis egyfajta logikai struktúra, melynek belső szerkezetét tekintve semmi köze sincs a társadalmi problémákhoz. A szemiotika társadalmi elkötelezettsége azonban se nem önkényes opció, se nem tisztán ideológiai választás. Ebben az a tény fejeződik ki, hogy a szemiotika társadalomtudomány. A társadalmi elkötelezettség maga is az elméleti struktúra szerves része, mely meghatározza nemcsak az adott premisszákat, de ezek egész összefüggésrendszerét, összekapcsolódásuk módját is.

A szemiotika tehát szűkebb értelemben véve olyan tudományos magatartás, mellyel meghaladható a társadalmi gyakorlattól eltávolodó szcientista, elvont-logikai megközelítés (módszerek) válsága. E döntő lépés konzekvenciáit elemezve Kelemen János az olasz szemiotikai iskola, közelebbről Umberto Eco megállapításáiból indul ki (vö. Umberto Eco: *A szemantika szemiotikája*. VS, [Versus] 1973. 1.).

A jelentés fogalma körül mindmáig sok a zavar, a félreértés. A zavar eloszlatásához Eco szerint mindenekelőtt a Pierce-i álláspontot kell felülvizsgálni („A logika... csak más név a szemiotikára”). Az önállósodás minden lehetőségétől elzárt szemiotika a logikához való kellő distanciája híján nem tud megbirkózni Frege legfontosabb elméleti vívmányával, a *jelentés* és az *értelem* azóta hagyományossá vált kettősségével. Frege szembeállít egymással két entitást: a *Bedeutung* (jelentés) a jel által jelölt tárgy, a *Sinn* (értelem) pedig a jel tudati képmása. Ez a fregei különbségtétel a szemiotikában mint a *denotátum* és a *deszignátum* kettőssége (Morris), a logikában mint az *extenzió* és az *intenzió* kettőssége (Carnap), a nyelvfilozófiában pedig mint a *megnevezés* és a *jelentés* kettőssége (Russel) jelentkezik.

A szemiotika megpróbálhatja magát úgy elhatárolni a logikától, hogy keresztüztül alá veszi a jelentés fregei fogalmát, mert — úgy mond — ez nem világítja meg, hogyan funkcionál a jel, tehát nem teszi lehetővé, hogy felismerjük a jel társadalmi természetét. A szemiotika nyelvén ez úgy hangzik, hogy „kiküszöböljük a referenciális tévedés lehetőségét” (Eco). A referenciális tévedés éppen

a fregei különbségtételből, illetve a jelentés fregei értelmezéséből adódik. Ha a jel jelentését a jelölt tárgyhoz kötjük, ehhez izolálni kell a tárgyat, amelyre a jel vonatkozik. De hogyan határoljuk körül a KENTAUR szó referensét (denotátumát)? Ha a kentaurnak nincs konkrét megfelelője a valóságban, a szemiotikában referensről beszélni megoldhatatlan apóriához vezet. És nemcsak a KENTAUR típusú objektumot problematikus izolálni, hanem bármely HÁZ, FÉNY, FÁJDALOM típusú jeleknek megfelelő konkrét tárgyat, mivel ezek minden létező 'házat, fényt, fájdalmat', tehát egy osztályt jelölnek, ami logikai kategória, s mint ilyen, veszedelmesen hasonlít ahhoz, amit Frege *értelemnek* (Sinn) nevezett.

A referens fogalma tehát igen használhatóan bizonyulhat a logikában és a természettudományokban, de a szemiotikában csak zavart okoz. A szemiotikának az a törekvése, hogy a referens fogalmát a logikába száműzze, s ezzel megkülönböztesse magát a logikától, Kelemen János szerint a hagyományos referens-elmélettel szembeni jogos előítéletekre támaszkodik. A hagyományos nyelvfilozófiai felfogásban ugyanis a megnevezés—jelentés (denotation—meaning) kettősség (melynek az Ogden—Richards-féle háromszögben a referens—referencia viszony felel meg) mindkét oldala (a konkrét, érzéki tárgy éppúgy, mint a tudati képmás) rögzített, merev entitás. Önálló entitás viszonylatában valóban megállapíthatjuk, hogy a jelnek nincs referense. Nem a jelet rendeljük ugyanis hozzá egy, a társadalmi gyakorlattól független tárgyhoz, hanem maga a tárgy csak a jelek társadalmi használata révén konstituálódhat. Ebből nem kell feltétlenül ahhoz a konvencionálisan idealista meg gondoláshoz jutnunk, hogy a tudat hozza létre a társadalmi valóságot. De tudatunk tagolja jelenségekre ezt a valóságot, csak ebben az összefüggésben tekinthetünk valaimit független tárgynak.

Eco azt állítja — s ebben igaza van —, hogy a szemiotikát nem érdekli: igaz-e vagy sem az ÉG A HÁZAD kijelentés. Ebből azonban nem következik, hogy a szemiotika a referens létezésétől is eltekinthet. Persze a szemiotika nyugodtan a logikára háríthatja annak a kérdésnek az eldöntését, hogy az ÉG A HÁZAD állítás milyen logikai feltételek mellett igaz. A szemiotika arra hivatkozhat, hogy az ő dolga — úgy mond — csak az üzenetek közölhetőségének (kodikódifikációjának) és felfoghatóságának, megérthetőségének (dekodikódifikációjának) vizsgálata. Csakhogy a *referens* és az *igaz* különböző szintű fogalmak. A logikára csak az tartozik, hogy igaz ítéletekből adott szabályok révén hogyan hozunk létre új igaz ítéleteket. A logika tehát nem törődik az igazság empirikus feltételeivel, következésképp semmi köze sincs a referenshez. A referens fogalma, ha valahol értelmetlen, a logikában igazán az. A szemiotika elhatárolása a logikától ezúton is problematikusává vált.

De vajon a szemiotikának szükségszerűen ellentmondásba kell-e kerülnie a logikai megoldásokkal? A szemiotikai és logikai megközelítés összehangolását Kelemen János a dialektikus logika megalapozásától és kidolgozásától teszi függővé. Ennek viszont az a feltétele, hogy a jelek fejlődését társadalmi-történeti kontextusukban vizsgáljuk. Ebben az értelemben pedig igenis érdekli a szemiotikát a referens létezése.

A szemiotikai problémák társadalmi-történeti kontextusához csak úgy juthatunk közelebb, ha dinamizáljuk a referens fogalmát. Umberto Eco figyelemreméltó lépéseket tesz ebbe az irányba, amikor kiutasítja a szemiotikából a referens statikus fogalmát. Jóllehet félti a szemiotikát a jelentés konkrét meghatározásától, azzal, hogy a referensről nem mint logikai értékről, hanem mint referenciális funkcióról beszél, megnyitja az utat a *jelentés* (atomista szemléletet meghaladó) *funkcionális* meghatározása felé. A HÁZ, FÉNY, FÁJDALOM fogalmaknak általában és önmagukban véve nincs referensük, de bizonyos feltételek mellett referenciális funkciót tölthetnek be (pl. a HÁZ referenciális funkcióval rendelkezik az ÉG A HÁZAD kijelentésben). Kelemen János a referenciális funkció konkrét feltételét abban látja, hogy a kérdéses fogalom a mondatban az alany helyét kell hogy betöltse. Csak az a mondat lehet logikai szempontból igaz vagy hamis, melynek kimondása feltételezi a vonatkozó tárgy (referens) létezését, vagyis az alannak van referense. (Az ÉG A HÁZAD kijelentés csak akkor lehet igaz vagy hamis, ha a címzettnek van háza.)

Ha elfogadjuk, hogy a szemiotika a címzettnek a jelfolyamatban tanúsított magatartását is vizsgálja, tehát ha a szemiotika társadalmi funkcióját komolyan vesszük, egyáltalán nem különböző számunkra, milyen kijelentéssel van dolgunk, vagyis hogy teljesül-e a referenciális funkció, vagy sem. Ha a szemiotikát nem is érdekli a kijelentés igaz vagy hamis volta, annál inkább elevenébe vág, hogy a konkrét kommunikációs folyamatban mi a mondathasználat társadalmi környezete: olyan mondatot vizsgál-e, amely *lehet* igaz vagy hamis, vagy pedig olyat,

melynek igazságértéke irreveláns, vagyis *nem lehet* sem igaz, sem hamis. Az ÉG A HÁZAD igaz kijelentés, ha a címzettnek valóban ég a háza, hamis kijelentés, ha a ház nem ég, de nem kijelentés, ha a címzettnek egyáltalán nincs háza. Az állítás értelme mindhárom esetben ugyanaz, de akinek nincs háza, az nem szalad haza. Ha a referens üres halmaz, a címzett legfeljebb vállat von.

Álkdéres tehát, hogy mi tartozik inkább a szemiotikára: az „időtlen“ jelentés vagy a társadalmi használat? Ha a jelentést olyan szabályok összességéként fogjuk fel, melyek meghatározzák a referencialehetőségeket, vagyis a referencia adott kulturális lehetőségeit írják le, akkor nemcsak az igaz vagy hamis kijelentések tartoznak a szemiotika vizsgáldási szférájába, hanem az értelmetlen, abszurd kijelentések is, amennyiben szignifikáns kapcsolatban vannak a társadalmi magatartás különböző típusaival. A jelentést tehát *kulturális egységnek* (Umberto Eco) tekinthetjük, ezt a kulturális egységet pedig nem kell feltétlenül statikusan felfognunk, mert ezzel a hagyományos szemlélethez jutunk vissza.

A *kulturális egység* fogalmának bevezetése a szemiotika számtalan elméleti és gyakorlati kérdését oldhatja meg. Pusztán nyelvi vagy logikai elemzéssel nem tudjuk megmagyarázni a vallásháborúk ideológiai mechanizmusát. „Isten létezik, mert valóságos hatalom“ — írja Marx doktori disszertációjában. (*A demokritoszi és epikurosi természetfilozófia különbözősége*, 1841.) Bármely, Istenre vonatkozó kijelentésben (ebben is!) súlyos logikai ellentmondás feszül. Nemcsak arról van szó, hogy AZ ISTEN LÉTEZIK kijelentés logikailag heterogén elemeket tartalmaz (az alany imaginárius létezését, az állítmány pedig valóságos létezését feltételez), hanem főként arról, hogy a társadalmi használat jelentős társadalmi erővel ruházhat fel egy képzeletbeli létezőt (nem-létezőből lesz társadalmilag létező!). Látjuk tehát, hogy a jelhasználat társadalmi vonatkozásainak is megvannak a sajátos logikai problémái. A szemiotika társadalomtudomány voltából nem következik, hogy ezután csak a jelhasználat társadalmi következményei fogják érdekelni. A jeltudománynak továbbra is fel kell tárnia mindazokat a mechanizmusokat, amelyek lehetővé teszik a társadalmi következmények jelentkezését. A szemiotikának túl kell lépnie a logikai elemzés szintjén. Túl kell lépnie rajta, de nem ignorálhatja.

A jelzett logikai ellentmondást próbálja feloldani a *kulturális egység* dinamikussá tett fogalma. A vallásháborúk ideológiai háttérét csak úgy érthetjük meg, hogy a nyelv társadalmi jellegéből kiindulva ISTENT marxí értelemben vett létezőnek fogjuk fel, tehát az adott civilizáció kulturális egységének. Bár az ISTEN szónak nincs referense, azok számára, akik harcoltak érte, mégis jelentéssel bírt, létezett.

Ha az ISTEN szó jelentése nem entitás (sem mentális, sem pedig kollektív *image* értelemben nem az!), hanem e nyelvi egység használatára vonatkozó szabályok összessége, akkor a *kulturális egység* az adott fogalom használatához hozzárendelhető szabályok összességét jelenti. (A szabályok alkalmazása minden kultúrának alapvető jellemvonása.) A statikus referens-felfogással való leszámolás és a jelentés kulturális egységként való felfogása lehetővé teszi, hogy a Katz-és Fodor-féle szemantikai modellt Ross Quillian modelljével helyettesítsük, melyben a szemiózis (jelhelyzet) olyan jelegyüttesen alapul, melyben minden jel meghatározható az összes többivel. Ilyen értelemben a kulturális egység a szemantikai mező egy pontja.

Umberto Eco szintéziskísérlete, hogy az új szemantikai modellbe átmentse a hjelmslevi konnotáció-denotáció kettősségét, persze szükségszerűen kudarcot kell hogy valljon mindaddig, amíg a szemiotika nem rendelkezik egy olyan egységes fogalmi sémával, amely koherensen egybefogná az európai szemiotika és az amerikai generatív nyelvemléten alapuló szemiotika ma még egymást kizáró fogalmi rendszerét.

A denotátum fogalmának átmentése mindenesetre a szemantikai univerzum körülhatárolásában jelentkező bizonytalanságot szeretné megszüntetni. A szemiotika nyitott kérdése: vajon a szemantikai univerzumba tartoznak-e azok a jelek is, amelyek funkciója nem egy valóságos vagy képzeletbeli létezőre (külső tárgyra) vonatkozás, az üzenet (közlemény) egyes elemeinek (grammatikai) összekapcsolása? Eco szerint a nyelvtani funkció is lehet a szemantikai mező egy pontja. Az A, AZ, illetve ES szavak denotátumának nincs „szemantikai mélysége“, csak szintaktikai szerkezete, a denotáció révén mégis a szemantikai univerzum részei. A denotátum fogalmának bevezetése azonban csak azon az áron lehetséges, ha a szemiotika lemond a logikai koherenciáról. Ecónak ez a kísérlete, ha más szinten is, de újra visszalopja a szemiotikába a fregei jelentés—értelem dichotómiát.

A szemiotika ma még számos kérdésre nem tud végleges megoldást adni. Egy biztos: mindenképpen válaszútra érkezett. Vagy vállalja végre tágabb értelemben vett társadalmi szerepét, vagy kénytelen lesz egyfajta steril tudományosságba bezárkózni. A szemiotika kritikai hivatását csak akkor tudja teljesíteni, ha lesz bátorsága saját premisszáit is felülvizsgálni.

A. J.

AZ IDŐTAKARÉKOSSÁG TÖRVÉNYE ÉS A TÁRSADALMI HALADÁS

(Era socialistă, 1975. 2.)

Az idővel takarékoskodni annyi, mint a haladást szolgálni, szögezi le N. N. Constantinescu.

Az idő ésszerű felhasználását mind a termelő-, mind a nem termelőmunka egyformán megköveteli. Az idővel való helyes gazdálkodás a társadalmi munka termelékenységére szempontjából — ma hatványozottabb mértékben, mint bármikor — elsőrendű fontosságú.

A munkatermelékenység az időtakarékoság alapvető megvalósulási formája. A gyakorlatban valamely használati érték előállítására szánt idő csökkentését vagy bizonyos időegység alatt több termék előállítását jelenti. E nélkül nehezen lehetne a növekvő fogyasztási igényeket kielégíteni, nem nőne a megkívánt módon a dolgozók szabad ideje, és a szocializmus lényeges követelményeit nem lehetne valóra váltani.

A helyes időgazdálkodás fokozta termelékenység azonban nem mehet a minőség rovására. A hatékonyság ugyanis magasabb minőség elérésével is növelhető. A termelékenység növelése csak akkor jelent igazi takarékosagot, ha a megkívánt minőség elérését szintén állandóan szem előtt tartjuk.

Az időtakarékoság társadalmi szerepe sokrétű, alapvető követelménye pedig az, hogy a mindenkor elhasznált társadalmi idő hatékonyságát állandóan fokozni kell. Ez a követelmény a termelő- és nem termelő munkára, valamint a szabad idő felhasználására egyaránt vonatkozik.

Különös fontosságú a holt munka téren elérhető takarékoság. Ennek érzékeltesére elég rámutatni arra, hogy 1973-ban hazánk ipara 1⁰/₀-os anyagi megtakarítás mellett 4 milliárd lej többletjövédelmet valósíthatott volna meg.

A tervezési munka is hathatósan segítheti a társadalmi időmegtakarítást. E feladat megvalósításához a gépek, motorok és felszerelések súlyának csökkentésével, kevesebb fűtő- és üzemanyag felhasználással, valamint a selejt és hulladék nagymértékű kiküszöbölésével já-

rulhat hozzá. A holt munkában elérendő takarékoság megköveteli az üzemi felszereléseknek a korai rongálódás és idő előtti elhasználódás megszüntetésével történő ésszerű kihasználását. Ez azt jelenti, hogy a tervezésnek nem a kezdés, hanem az üzembehelyezés pillanatában szükségelt legnagyobb hatékonyságot kell szem előtt tartania.

A termelési idő lerövidítését a nemzetközi műszaki együttműködés is nagyban elősegíti. A kölcsönös előnyök elvét alkalmazva, az együttműködés az összes résztvevők gazdasági erejét növeli. A tudományos-műszaki fejlődés az időtakarékoság egyik lényeges eleme, de hatása csak a többi tényezővel együtt érvényesül. Ezek a következők: gondoskodás kellő időben a megfelelő szakkaderekről, a munka és a termelés hatékony megszervezése, a valóságnak megfelelő piackutatás és magas színvonalú gazdálkodás. Ebből következik, hogy új vezetési vagy szervezési módszerek alkalmazása csak jelentősebb gazdasági előnyök elérése esetén engedhető meg.

A nemzetgazdaság belső szerkezetében minden összetevő elemnek megvan a maga külön mozgása. Egyik sem választható el azonban az egésztől, mint ahogy az egésznek a mozgását a különböző elemek esetéről esetre befolyásolhatják. Következésképpen a gazdasági gyakorlat és a gazdaságpolitika minden vonatkozásban megköveteli a hatékonyság növelését. Csakis ez a globális növekedés eredményezheti az élet-színvonal emelését.

A szocializmus mozgásának alapvető törvénye feltárja az időtakarékoság értelmét és célját. Ez a törekvés nem önmagáért való, hanem az ország gazdasági, társadalmi, kulturális haladását és külön-külön minden állampolgár érdekeit kell hogy szolgálja. A munkafolyamat forradalmasításával fokozatosan eltűnik majd a szellemi és a fizikai munka közötti lényeges különbség; fokozatosan valósul meg annak feltétele is, hogy az arány a munkára fordított idő és a szabad idő között az utóbbi javára módosuljon. Ehhez viszont elsősorban az szükséges, hogy a munkaidőt teljes egészében és a legmegfelelőbbben használják ki.

MARX ÖRÖKSÉGE

(Le Monde, 1975. január 24.)

A marxizmus körül zajlanak a viták Franciaországban. Lucien Sève, a Francia Kommunista Párt Központi Bizottságának tagja, az Éditions Sociales igazgatója (akinek magyarul is megjelent *Marxizmus és személységelmélet* című könyve) arról beszél, hogy mi ebben a francia kommunista szerepe. Nagy eredménynek számít, hogy a folyamatban levő kiadások befejeztével minden alapvető Marx- és Engels-szöveg megjelent az Éditions Sociales-nál. Ez germanisták, közgazdászok, történészek és filozófusok együttműködését feltételezi, hiszen egy egyszerű újrakiadásnál is javítják a fordítást és a kritikai apparátust. Lenin műveinek ugyanilyen jellegű kiadását tervezik most. Ezzel párhuzamosan jelennek meg a nemzetközi munkásmozgalom teoretikusainak szövegei, így Plehanov, Dimitrov, Rosa Luxemburg, Lukács és nemsokára Mehring, Clara Zetkin, Gramsci művei.

Nemcsak arról van szó, állapítja meg Lucien Sève, hogy megismertessük a „klasszikusokat”, hanem arról is, hogy akkor, amikor a marxizmus szükségesebb, mint valaha, korunk megértéséhez, újat nyissunk minden élő formája előtt.

A párton belüli elméleti kutatások egyik jellemzője kollektív jellegük. Az Éditions Sociales-nál megjelent könyvek nagy része egy csoport, például a CERM (Centre d'études et de recherches marxistes), a Maurice Thorez Intézet, a *La Nouvelle Critique* vagy az *Économie politique* munkatársai munkájának eredménye. Ez a kollektív jelleg ugyanakkor nem kommunista szerzőkkel való együttműködést is jelent.

Az érdeklődés majdnem minden területre kiterjed. A közgazdaságtan egyike a legfontosabbaknak, különösen ma, amikor Marx értékőbület-elmélete hozzásegíti az olvasót a gazdasági válság megértéséhez, ez utóbbi elemzése pedig Marx szövegének mélyebb és pontosabb megértéséhez vezet. A történeti kutatások, különösen a Maurice Thorez Intézetben, olyan sokat fejlődtek, hogy az Éditions Sociales történelmi sorozat kiadását határozta el, s ez nem korlátozódik majd a munkásmozgalomra, sem általában a jelenkorra. Fontos filozófiai munkák is létrejöttek, főleg a marxista filozófia és a tudomány viszonyáról. Ez nem véletlen, szögezi le Lucien Sève: a tudományban hol itt, hol ott döcög valami, s ez meglazítja a pozitivistá ideológia kereteit. Kollektív esztétikai munkák is születnek.

Ami a kiadói politikát illeti, a francia

kommunisták olyan Franciaországot szeretnének, ahol a könyvkiadás változatosága és szabadsága inkább reális legyen, nem úgy, mint ma. Az adott viszonyok között az Éditions Sociales nyíltan vállalja szerepét: a könyv lényeges területe az osztályharcnak, s ebben a harcban kommunista kiadóként vesz részt. Ez nem jelenti azt, hogy szektás politikát folytat, hiszen tudvalevő, hogy a kutatás területén a konfrontáció, a vita szükségesebb, mint bárhol. Éppen ezért nagy fontosságot tulajdonítanak a közönséggel folytatott vitának, amely a könyv hatását hivatott elmélyíteni.

Az Althusser körüli újabb vita, melyről Roger-Paul Droit számol be, kapcsolódik a Lucien Sève által is kiemelt kérdéshez, a marxista filozófia és a tudomány viszonyának problémájához. E kérdés kulcspozícióját illusztrálja mind elméleti, mind pedig társadalmi-politikai szinten.

Most jelent meg Maspérónál Althusser *Philosophie et philosophie spontanée des savants* című könyve, egy 1967-ben tartott kollégium szövege. A szerző kifejti benne, hogy a filozófia nem tudomány, lévén hogy állításaira nem alkalmazható a szigorúan tudományos értelemben vett bizonyítás. Ezzel szemben éppen rá hárul az a feladat, hogy megkülönböztesse a „hamist”, az „ideológikus” a „tudományostól”. A tudomány ugyanis, amennyiben a valóságot vizsgálja, materialista világnézetet feltételez. A tudósok, mondja Althusser, „spontánul” hisznek a vizsgált dolgok létezésében, a vizsgálat módszereinek eredményességében. Viszont amennyiben a tudomány nem más, mint emberek szellemi tevékenysége, könnyen kerülhet az idealizmus befolyása alá. A marxista filozófiának a tudomány idealista kihasználását kell megakadályoznia.

Ezzel a szöveggel egyidőben jelent meg az Hachette-nél az *Éléments d'autocritique*. Itt Althusser „elméleti keszdesseivel” vádolja saját magát. Fenntartja az „episztemológiai cezúra” elméletét, mely szerint Marx akkor emelte a történetírást tudományos rangra, amikor az 1844-es *Kéziratokat* még jellemző fogalomrendszerről (emberi lényeg, elidegenedés, elidegenedett munka) egy új kategóriarendszerre tért át (termelési mód, termelési viszonyok, termelési erők), de ezt azzal egészíti ki, hogy a cezúrát Marx nem maga végezte el, s hogy a cezúra oka nem (vagy nem csak) az elméletben keresendő. Utal a munkásmozgalom hatására — pontosabb leírás és magyarázat nélkül. Ugyanakkor bírálja magát: a cezúrát úgy értelmezte, mint-ha tudomány és ideológia, igaz és hamis általános szembenállásáról volna szó,

„marxista modorban“ ugyan, de mégiscsak a régi „racionalista színpadon“ mozgott.

Jacques Rancière-nek, Althusser volt tanítványának a *La leçon d'Althusser* című könyve, szintén most (a Gallimard-nál) jelent meg. Szerzője rámutat arra, hogy Althussernél minden — elmélet; nála valaminő „imaginárius osztályharc“ alakul ki, melyben elméletek harcolnak egymással. Ha csak ezt a harcot figyeljük, azt kockáztatjuk, hogy a reális osztályharcot ne vegyük észre. Veszélyes például az az állítás, hogy a tudományt „az idealizmus“ használja ki, mert ez a tétel eltereli figyelmünket a manipuláció reális, politikailag releváns vizsgálatáról — mondja Jacques Rancière.

Mindez azt bizonyítja, mennyire élő és égető kérdés ma Nyugaton a marxizmus.

SCHÖNBERG ÉS KÖVETKEZMÉNYEI (Merkur, 1974. 316.)

„Schönberg nélkül az életünk — amennyiben ez az élet zenei is — immár elképzelhetetlen“ — írja Kurt Op-pens, az 1974-es Schönberg-év alkalmából megjelent cikk szerzője. A zeneszerző születésének 100. évfordulójára írott megemlékezésében Schönberget Beethovenhez és Wagnerhez hasonlítja, mint olyat, aki új, hatásában fölmérhetetlenül sokrétű zenei nyelvet teremtett. Ilyen értelemben állítható, hogy „Schönberg élete az évszázad első ötven éve alkotói kérdéseinek szimbóluma volt“ (Michael Tippett), illetve hogy „minden új Schönberg-művel a zenetörténet egy új fejezete kezdődik“ (Robert Craft).

Műveinek változatossága is ezt látszik bizonyítani. Ha egyetlen, kizárólagos művészi utat talált volna, csupán korának lenne élő zeneszerzője. Így azonban maga a Kor szorult bele egy-egy alkotásába, s minden egyes mű dokumentáris értékű a maga robbanó egyedüliségében. Hihetetlennek tűnik, hogy az *Erwartung*, a *Pierrot Lunaire*, a négy vonósnyegyes, a *Mózes és Áron* ugyanannak a szerzőnek a munkája. E munkásság következményei szinte áttekinthetetlenül sokfélék, de az életmű önmagában is az. Mert kérdés, hogy a késői, nem tonális művek valóban szervesen következnek-e az előzményekből, akár a *Parsifal* a többi wagneri zenedrámából? Egyébként, az életmű negatív utóhatásának tekinthető zenei hallásunk eltompulása is. A nem tonális zene ma a világ legtermészetesebbjeként szól, s durva hangeffektusok tudnak csupán a csak-jelenidejűből, a szörványosan-érzékeltből, az irány nélküliből kimozdítani,

De Schönberg személye és művészi magatartása is hatott az utókorra. „Erkölc s zenében annyit tesz, mint az Időt súlyossá és jelentőssé tenni a saját »megszokott« súlyán túl.“ A mai kompozíciók nagy része elavul, mielőtt pódiumra kerülne. Schönbergnél semmi sem létezik az erkölcsön kívül. Ő maga volt korának forrongó tartalma és ennek múltba merülő — de legalább két generációt megelőző — külvilága is.

Schönberget joggal tartják a zenei expresszionizmus legnagyobb alakjának. Mahler, Szkrjabin, Charles Ives, Janáček kortársa; a néhai hasonlóságok és egybeesések ellenére ő abban új, hogy „megpróbált a tizenkétfokúság segítségével zenéjében kifejezést (expressziót), a korlátolt zenei fantáziának új utat teremteni, a *gesztust tematikává alakítani*...“

Közismert, hogy Schönberg mint poszt-wagneriánus zeneszerző kezdte pályafutását. Bizonyos értelemben az is maradt: a szubjektív felindulás pillanata teszi nagy mesterré, ez hajtja-űzi a korai és késői alkotásokban, ezt halljuk az 1889-es *Verklärte Nacht*-ban és az 1950-es *Háromszor ezer évben*. „Schönberg volt a német zenetörténet utolsó nagy Sturm und Drang zeneszerzője“, amennyiben azt nem történelmi (zenei klasszicizmus), hanem állandó, permanens (Beethoven késői művei, *A Walkür* I. felvonása stb.) értelmében szemléljük. A Sturm und Drang a jelent abszolutizálja, minden pillanatban újjászülvé a muzsikát. Schönberg zenéjében nincsenek pulzuszerű súlyos ütemrészek, eltűnik a harmóniai kadencia s ezzel az irányjelző is múlt és jövő között. Nincsenek lezárások, jelentősebb részeket, hanem egy örökös körmozgás. A teljes jelen időt teljes formának („a permanens variációnak“) kell kompenzálnia. Schönberg Don Quijote-i vonása az a rendíthetlenség, amivel önnön (hagyományos értelemben vett) művészetteremtő formai virtuozitásában hitt. Beethoven *Egmont-nyitány*-ában a forma és a kifejezés egymásba olvad. Schönbergnél azonban a forma nem azonos a tartalommal. „A forma örökbefogadási ajándék“, kompenzálnia kell. A zeneszerző egész morális ereje ebbe a kiegyenlítésbe torkollik. A zenetörténet előző, strukturális gondolkodásmódjából ő radikális következtetéseket vont le. A schönbergi szerializmus „állandó variációt“, minden hangsor integrációját jelenti. A Schönberg előtti zenében ha nem is lehetett mindent füllel hallani, de az alapgondolat és az egyes részek belső drámája követhető volt. Schönbergnél a teljes jelen idővel, a teljes hangsori integrációval az egyes hangok alapján új alakzatokat hoz-

hattak létre, kapcsolatuk azonban teljességgel absztrakt jellegűvé vált. Ehhez járul a zeneszerző „ismétlés-fóbiája”. Nemcsak ugyanazt volt képtelen kétszer előadni, de zenéjéből lehetőleg gyökerelesen irtotta ki a klasszikus összhangzat-tani helyettesítéseket (azaz rejtett ismétléseket), a szekvenciát stb. A szekvencia, amely elmúltat és következőt köt össze, számára az erkölcstelen jelentette, mert már egyszer elhangzottat ismételt, meghazudtolta az örökös jelen időt...

Az új zene lehetetlenné teszi a közleledést: túl tárgyaltan, nem kelt eufóriát; minden atonális zene tartalmaz egy kevés sötétséget, egy kevés átláthatatlanságot, ha nem értelmetlenséget. A hallgatóban ez rezignált és aszketikus beállítottságot alakít ki. Megragadja ugyan a schönbergi zene rengeteg felindulás-eleme, az állandó folyamatban-levés érzete, de az idődimenzió elvesztése miatt nem tudja analitikusan követni a művet, s a különbözőségek egyidejűsége feszültséget, figyelmet, atmoszférát követel-teremt ugyanakkor. A hallgató elmarad Schönberg mögött, ha a zenéjét szeretni és nem érteni próbálja.

Az első világháború hamarabb tört be a művészetbe, mint ahogy katonailag megvalósult, s vele a halál meduza-ábrázata is. A *Pierrot Lunaire* már háborús termék. Mielőtt Európában kialakult volna a fények, a sötétség tanyát vert már a zenében. Ekkor tíz év alkotási szünet következik Schönberg életében. A húszas évek elején fedezi fel a Reihe-elvet, amit zeneszerzési módszerként és nem forma-modellként kezel; a metódus tárgyiasította a hangot, mely addig csak mint a dallam organikus része létezett. De hogyan lehetett a történetek után még „szervesen” gondolkod-

ni? S milyen erkölcsi bélyeg van ma a húszas évek irodalmának vitális irányzatán...! A németországi változások után, minden „régikorszak” végső lezárulásakor, Schönberg Amerikában még egy végső kódát ír életművéhez. A *Napóleón-óda* és az *Egy varsói túlélő* meg-rázó dokumentumok, s néma bizonyítékaik ugyanakkor az előlegező-erő kihuny-tának is. A sötétséggel az egyedül lehet-séget szegezi szembe: a tiltakozásba kényszerült személyiség teljességérzetét. A sötétség átláthatatlan, de nem átha-tolható. Boulez Schönberg zenéjét „senkiföldjének” nevezte, mely két or-szág, múlt és jövő közt terül el. Amit a szerkezet megtagad, visszahozza a *hangzás* újra: az időérzékelést, főként a jövőét. És ez annak az alvajáró-biz-tonsnágnak köszönhető, mellyel Schönberg az ellentpontot kezelte. Ez művészetének talán legnagyobb talánya. Schönberget nem lehet sem optimistának, sem pesz-szimistának minősíteni, van viszont va-lami utópikus a zenéjében. Profétai vo-násai voltak, ami zenében igen ritka. Önmagát „egy gondolat szájának” ne-vezte, s utópiája sem valamilyen köl-tői Fentből, hanem vérző belsejéből ered.

Schönberg „következmenye” két nagy komponista, Anton Webern és Alban Berg — és persze „az iskola”. Az ex-presszionizmus világstílusá vált, Mil-haud, Messiaen, Dallapiccola életművé-ben is felbukkannak elemei, ha formá-lisan is. Schönberg óta minden erőfeszítésmentes ösztönzenészenen rajta van az éretlenség bélyege. Ami Schönberg számára előttünk megadatott, az életé-nek első negyven éve az első világhá-ború előtt. Ennek köszönheti megingat-hatatlan önbizalmát, harci szellemét, alapjában véve egész muzsikáját.

